

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ
Кафедра соціально-гуманітарних дисциплін факультету № 6**

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

з навчальної дисципліни «Історія та культура України»
обов'язкових компонент
освітньої програми першого (бакалаврського) рівня вищої освіти

**072 «Фінанси, банківська справа та страхування» (фінансова безпека та
фінансові розслідування)**

за темою №2 Лекція 2 «Київська Русь».

**м. Харків
2023 рік**

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
30.08.2023 Протокол № 7
(дата, місяць, рік)

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 6
25.08.2023 Протокол № 7
(дата, місяць, рік)

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з гуманітарних та соціально-
економічних дисциплін
29.08.2023 Протокол № 7
(дата, місяць, рік)

Розглянуто на засіданні кафедри соціально-гуманітарних дисциплін (протокол від 25.08.2023 р. № 9)

Розробник:

Завідувач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін, доктор історичних наук, професор Греченко В.А.

Рецензенти:

Завідувач кафедри українознавства Харківського національного університету внутрішніх справ, доктор філологічних наук, професор Чорний І.В.

Професор кафедри історії України ХНУ ім. В.Н. Каразіна, доктор історичних наук, професор Посохова Л.Ю

План лекції

1. Галицько-Волинська держава.
2. Боротьба Русі з монголо-татарською навалою.
3. Культура Київської Русі.

Текст лекції

1. У період роздроблення найсильнішим на Південно-Західній Русі було Галицько-Волинське князівство. Посиленню цього князівства сприяв геополітичний фактор: віддаленість від Києва та близькість до торгових шляхів у Європу, а також наявність соляних промислів, родючої землі.

Формування Галицького князівства почалося в другій половині XI ст.

Найбільшої могутності Галицьке князівство досягло за князя Ярослава Осмомисла (1153-1187). Осмомислом – «за вісьмох мислить» його назвали за плідну державницьку діяльність. Територія Галицького князівства доходила до Дунаю та Чорного моря, Осмомисл успішно протистояв експансії угорського та польського королів, вдало воював проти половців. Спочатку Галицьке та Волинське князівства існували окремо, але у 1199 р. волинський князь Роман Мстиславич об'єднав їх, застосувавши жорстокі репресії проти бояр. Роман взяв під контроль Київську землю, князь якої присягнув йому на вірність. Він активно втручався в балканські справи, допомагав візантійському імператору, успішно воював з литовцями, мав вплив на вирішення різних політичних проблем у Польщі, Угорщині. За короткий час Роман зробив своє князівство могутньою державою, що в умовах роздроблення усїєї Європи було як справжній феномен. Недаремно літописець називає його «однодержавцем» усїєї Руської Землі. Могутність Романа привернула до себе увагу дуже впливового на той час римського папи Інокентія III, який, прагнучи посилити католицизм на Русі і заручитися підтримкою такого сильного володаря як Роман, запропонував йому королівську корону, але Роман відмовився, не бажаючи ламати свою віру.

Галицько-Волинське князівство стало збирачем руських земель. У період розквіту до його складу входили Галичина, Буковина, Поділля, Волинь, Західна Білорусія, Перемишлянщина, Холмщина (нині у складі Польщі). Порівняно з територією сучасної України воно становило її третину, але 2/3 української території, де в той час мешкали русичі.

Після загибелі у 1205 р. Романа Галицько-Волинське князівство тимчасово розпалося і було відновлене зусиллями його сина Данила лише у 1238 р. В 1240 р. Данило заволодів Києвом, відновивши єдність українських земель. У 1238 р. Данило (раніше, ніж Олександр Невський) розгромив німецьких рицарів у битві під Дорогочином. У 1253 р. Данило приймає королівську корону від папи римського і стає першим українським королем. Але згодом, побачивши, що з політичної точки зору, особливо в боротьбі

проти монголо-татар, це нічого не дає, відмовляється від неї. Данило заснував місто Львів (назване на честь його сина – 1256).

Галицько-Волинська Русь дала початок багатьом процесам, розвиток яких сприяв формуванню української народності, закладенню її духовних та державних засад. Саме з Галицько-Волинської держави почалося усвідомлення населенням, що мешкало на її території, себе як окремої етносоціальної спільності. Галицько-Волинська держава відновила і розвинула зв'язки Русі з Європою. Присвоєння Данилу Галицькому титулу короля свідчило про визнання Галицько-Волинської Русі європейською державою, рівною іншим великим державам. Галицько-Волинська Русь залишила у спадок нинішній Українській державі свої державні барви – поєднання жовтого з блакитним на прапорі.

В середині XIV ст. польські феодали захопили Галичину і частину західної Волині. Залишки Волинської землі, хоча й зберегли відносну державну незалежність, були успадковані литовськими князями. Під владою Угорщини, опинилася Північна Буковина та землі між Дністром та Прутом, які до цього часу належали Галицько-Волинському князівству.

2. В цей час Русь зіткнулася з новим могутнім ворогом – монголами. В 1206 р. монгольський хан Темучін, прийнявши ім'я Чингізхана, розпочав завоювальні походи, підкоривши Північний Китай, Середню Азію, Північний Іран. У 1223 р. авангард монголів вперше зустрівся в бою з руськими князями на р. Калці. Руські війська не мали єдиного командування, діяли неузгоджено і зазнали нищівної поразки.

В 1237-1238 рр. монголо-татари під керівництвом Батухана спустошили Північно-східну Русь. В 1239 р. вони взяли Чернігів, а 7 грудня 1240 р. – Київ. З 40 монументальних споруд Києва залишилося (дуже пошкодженими) лише 5, з 9 тис. дворів – 20, а з 50 тис. населення – не більше 2 тис. В деяких районах давнього Києва життя відродилося лише через кілька століть. Київ було відкинуто на кілька віків назад.

Впертий опір загарбникам вчинили міста Данилів, Кременець і Холм, які Батю так і не вдалося захопити. Столицю Волині – Володимир-Волинський завоювальники захопили лише після тривалої облоги. Три дні змогло протриматись інше столичне місто – Галич. Потім монголи пройшли вогнем і мечем через Галичину і Волинь, розбили польські й угорські війська, спустошили сербські і болгарські землі. Монголо-татари були ослаблені боротьбою з руськими князями і не змогли дійти до «останнього моря», як заповідав їм Чингісхан. До того ж, в цей час помер хан ханів Угедей, і Батий повертає військо назад, щоб взяти участь у поділі Монгольської держави. Фактично боротьба руських князівств проти монголів врятувала Західну Європу від поневолення. Руські землі потрапили у залежність від нової держави – Золотої Орди, заснованої Батием, оскільки були розрізненими, воювали кожен за себе, а монголи вже мали великий досвід ведення бойових дій.

У 1256 р. князь Данило Галицький відкрито кинув виклик монголам,

вигнавши їх війська з Північного Поділля та Східної Волині. Спроби монголо-татарського воєначальника Куремси взяти Володимир-Волинський і Луцьк закінчились невдачею. Проте у 1260 р. загін монголо-татар здійснив похід на Галицько-Волинське князівство, змусивши руських князів зруйнувати фортеці в Володимирі-Волинському, Луцьку, Кременці та Львові.

Монголо-татарська неволя призвела до великого спустошення Південно-східної Русі: багато людей загинуло, міста були спалені і пограбовані. З 74 руських міст 49 були сплюндровані ордою Батия, 14 з них так і не піднялися з руїн, а ще 15 згодом перетворилися на села. Занепад міст, захоплення в полон ремісників призвело до погіршення економічного становища, згортання торгівлі, зникнення цілих галузей ремісництва. Було втрачено незалежність, послаблено обороноздатність. Іго загальмувало розвиток Русі, спричинило її відставання від Європи. Залежність від Золотої Орди виявлялася в трьох формах: 1) видача ярликів (грамот) на князювання, причому без врахування конкретних прав на престол, що призводило до численних інтриг; 2) сплата данини. Князі знаходились під наглядом представників ханів – баскаків. Збиралося 14 видів ординських даней та повинностей (безпосередньо для хана, торгові збори, візничі повинності, «корм» баскакам та ін.); 3) забезпечення монгольської армії рекрутами.

Ординські хани мало змінили політичну систему в князівствах Русі, намагаючись використати її у своїх цілях. Ненадійних, з їх погляду, князів вони ліквідовували, нацьковували князів один на одного, намагаючись не допустити їх згуртування і посилення з тим, щоб і надалі тримати у покорі. Українські землі безпосередньо не входили до складу Золотої Орди, але монголо-татарські хани для підтримки своєї влади періодично (не рідше, ніж 1 раз на 5 років) влаштовували спустошливі походи на ці території. Монголо-татарське іго помітно вплинуло і на етнічні процеси, що відбувалися на українських землях, дещо «розмивши» базовий слов'янський елемент населення краю.

Хоча руські князі й залишалися при владі, їхні адміністративні повноваження, як васалів хана, були обмежені, оскільки хани призначали своїх власних чиновників для вербування воїнів і збору податків.

3. Культура Київської Русі багатогранна та глибинна.

До прийняття християнства кам'яні будівлі у східнослов'янських землях майже не зводилися. Одразу ж після хрещення Русі починають з'являтися кам'яні культові споруди. Першої з них стала Богородицька або Десятинна (адже князь Володимир виділяв на церковно-релігійні потреби десяти частину своїх доходів). За літописним повідомленням, її будівництво було завершено 996 року.

Перлиною давньоруської архітектури стала церква Святої Софії, будівництво якої було започатковано 1037 р. За задумом, Свята Софія мала символізувати Дім Премудрості Божої, Небесної Софії, яку уособлювали і вселенська християнська Церква як зібрання вірних, і як її прообраз — Матір Божа.

Серед світських кам'яних будівель Києва найвідомішою пам'яткою є збудовані Ярославом Мудрим Золоті ворота. Вони представляли собою масивну цегляну башту з проїздом крізь міський вал, яка теж завершувалася церквою. Ці ворота, реконструйовані 1982 р., досі є окрасою української столиці.

Розвиток живопису в Київській Русі цілком пов'язаний з поширенням християнства. Оздоблення церков здійснювалося спочатку грецькими й малоазійськими майстрами. З Візантії спочатку завозилися й ікони. Так, відому тепер під назвою *Володимирської Божої Матері* ікону, яка була копією більш давньої ікони, написаної нібито ще євангелістом Лукою, було подаровано з Візантії молодому тоді Великому київському князю Володимирі Мономаху на початку XII ст. До нас дійшли імена київських іконописців *Григорія* та *Алінія*, що жили на межі XI–XII ст. при Києво-Печерській лаврі — одному з найбільших центрів іконопису (їх твори не збереглися).

Мистецтво масштабних мозаїчних композицій, як і саме слово «мозаїка» також прийшли з Візантії. Це мистецтво й сьогодні справляє на людину неабияке враження, а для середньовічних русичів воно було наочним дивом. Мозаїка несе в собі ідею гармонійної єдності безлічі різноманітних одиничних компонентів, їх стрункої організації в цілісну картину, де кожен камінчик взаємодіє із сусідніми і взаємодоповнює їх, не втрачаючи своїх одиничних властивостей — кольору і блиску. Найзнаменитішими є виконані місцевими київськими майстрами мозаїки Михайлівського Золотоверхого собору в однойменному монастирі (1108–1113). Вони демонструють півтораєста відтінків основних кольорів: понад 20 синього, стільки ж жовтого, 15 зеленого, 10 рожевого. Для виготовлення смальти для декоративних мозаїк в давньоруських храмах існували спеціальні майстерні, відкриті, зокрема, у Києві, на території Печерського монастиря.

Позаяк мозаїки були дуже дорогими у виконанні, більшість зображень у храмах і в князівських палатах (до нашого часу, на жаль, не збереглися) виконувалися у вигляді розписів фарбою — *фресок*. Майстри фрескових розписів працювали не лише над релігійними сюжетами. Світськими за характером були фрески, що прикрашали стіни княжих палат, а в церквах з'являлися розписи, побутові за тематикою, наприклад, сцени полювання та княжого життя в галереях Київської Софії. Серед інших малюнків тут можна було зустріти й зображення виступу скоморохів, оскільки храм на той час був не лише місцем молитви, але й місцем проведення дозвілля.

Поширення писемності та поява книг призвели й до розвитку мистецтва книжкової мініатюри. Цей вид живопису був прикрасою вже перших відомих давньоруських книг: «Остромирова євангелія», «Ізборника Святослава» (1073) і так званої «Трірської Псалтирі», яка зберігається у Німеччині. У подальшому розвитку книжкової справи мініатюра стала її обов'язковим елементом, виконуючи функції художнього оздоблення й ілюстрації до тексту.

Великого значення і значного розвитку в культурі Київської Русі набуває *література*. Сама її поява була наслідком прийняття християнства, яке принесло на нашу землю загальнослов'янську писемність, започаткована Кирилом і Мефодієм. Учнями і послідовниками Кирила й Мефодія було створено значну частину необхідної в церковному вжитку лексики. Цю мову називають церковнослов'янською. Згодом вона перетворилася з живої на канонізовану, застиглу, писемно-ритуальну мову. Цю мову знав лише вузький прошарок книжників, а, крім того, у ній не було назв для багатьох реалій місцевого побуту. Тому в писемність почала проникати жива мова, оформлена у IX–X ст., тобто з появою Давньоруської держави. Основою руської літературно-писемної мови, як вважають вчені, стала говірка мешканців княжої столиці, що перепліталася з говірками прибульців з інших земель Русі — дружинників, ремісників, купців.

Переписувачі книжок використовували три різновиди написання літер: *устав* — каліграфічне письмо, *напівустав* — з елементами округлення літер, та найближчий до сучасного письма від руки — *скоропис*. Записувалися документи на обробленій шкірі телят — *пергаменті*, гусячим пером, один з кінчиків якого особливим чином обрізався спеціальним ножиком. Першу літеру кожного абзацу малювали пензликом, в основному червоного кольору. Звідси походить вислів «писати з червоного рядка».

Спочатку виконувалися переклади біблійних текстів, що у вигляді «ізборників» та молитовників потрапляли в приватні бібліотеки. Існував попит і на світську літературу, яку спочатку також перекладали з грецької. За змістом перекладну світську літературу можна поділити на твори військової тематики («Александрія», «Троянська війна», «Девгенієве діяння»); природничої тематики («Фізіолог», «Шестиднев», «Християнська топографія»); повчальну літературу, куди входили вислови й афоризми з Біблії, фрагменти з творів стародавніх філософів та істориків на моральні теми. Такі збірки називалися здебільшого «Бджолами», оскільки ніби нектар з різних квітів у книгу було зібрано мудрість з різноманітних джерел.

Велика увага в давньоруській літературі приділяється *агіографії* — описам житій давніх отців церкви та особливо нових, «власних» святих і мучеників: Бориса та Гліба, Феодосія Печерського, Олександра Невського тощо. Першим широким зібранням житійних творів на місцевому давньоруському матеріалі стає «*Києво-Печерський патерик*», що містить оповіді про заснування і облаштування монастиря, обставини тогочасного чернечого життя, різноманітні аскетичні подвиги і численні чудеса, які відбулися в житті багатьох ченців Києво-Печерської лаври.

Окреме місце серед творів про вітчизняних достойників займає «*Слово про Закон і Благодать*» митрополита Іларіона, першого очільника Руської церкви слов'янського походження. Головна ідея твору — довести, що християнство на Русі було прийнято завдяки мудрості та розуму Володимира Святославича, а не під впливом та тиском із зовні. Іларіон виголосив своє «Слово», як вважають, між 1037 і 1050 рр. у Софійському соборі в

присутності князя Ярослава та його родини. Майстерно побудоване за класичними правилами риторики, воно виділяється яскравим добором мовних засобів, художніх прийомів та образів. Серед видатних церковних промовців та письменників Русі слід відзначити Климента Смолятича і Кирила Туровського. *Клімент Смолятич*, відомий церковний діяч, є автором кількох «слів», зокрема полемічного «Послання» до смоленського священника Фоми, в якому він спростовував нападки свого опонента. Твір Климента — зразок епістолярного жанру з яскраво вираженим ставленням до адресата, якого автор викриває в невігластві і з запалом відстоює своє право на титул «філософа». *Кирил, єпископ Турівський*, що жив у XII ст., набув такої популярності своїми повчаннями, урочистими словами, молитвами, що сучасники про нього відгукувались не інакше «Златоуст, паче всех воссиявший нам на Руси».

Неперевершеним шедевром вітчизняної культури світової ваги є «*Слово о полку Ігоревім*» невідомого автора (між 1185 і 1187 рр.). За жанром це радше не слово-хвала, а слово-жаль з приводу страждань Руської землі, з приводу загибелі руської дружини, яку було принесено в жертву княжому прагненню слави й військової здобичі. Особливою тугою сповнено у «Слові» ліричний монолог Ярославни, який надихав багатьох українських, російських та інших слов'янських поетів до створення неперевершених шедеврів у перекладах і переспівах цього уривку поеми.

Світським за своїм характером було й більш раннє за часом створення «*Повчання*» київського князя Володимира Мономаха. Написане приблизно в 1117 р., «Повчання» являло собою і морально-філософське узгляднення, і автобіографію видатного державного діяча, і своєрідну передсмертну сповідь. Головна ідея цього твору — створити ідеал державного діяча, який би поєднував в собі високі моральні та політичні якості, однаково поціновувані як християнством, так і слов'янською культурною традицією: ««Старих шануй, як отця, а молодих — як братів... У домі своїм не лінуйтеся, а за всім дивіться... На війну вийшовши, не лінуйтеся, не покладайтеся на воєвод... Ні питтю, ні їді не потурайте, ні спанню... Лжі бережися, і п'янства і блуду, бо в сьому душа помирає і тіло... А куди підете і де станете, — напойте, нагодуйте краще стороннього; а ще більше вшануйте гостя, звідки він до вас [не] прийде, — чи простий, чи знатний, чи посол, — якщо не можете дарунком, [то] їжею і питвом... Жону свою любіте, але не дайте їм, [жінкам], над собою власті».

Серед літературних творів тієї доби можна відзначити «*Моління Даниїла Заточника*». «Моління» побудоване за традиціями риторичного «Слова», але змістом цього твору стає не висока державна або морально-філософська чи релігійна проблематика. Автор, перебуваючи в опалі, звертається до князя з проханням вибачити його провини й дозволити повернутися на службу. Даниїл змальовує своє скрутне життя після того, як був усунутий від служби, яка єдино й давала йому матеріальні можливості для існування. На думку

автора «Моління Даниїла Заточника», припадаючи як бджола до квітів, до книжкової мудрості, людина збирає «сладость словесную и разум».

До оригінальних пам'яток давньоруської літератури та історіографії відносяться *літописи*. Це історичні твори про події й факти, подані в хронологічному порядку за роками. Кожний річний запис починався словами «В літо...», звідки й назва жанру.

Перші давньоруські літописні зведення з'явилися вже в XI ст. і вочевидь спиралися на ще більш давні записи X ст. Найдавніші з літописів — Київський (1037 р.), Києво-Печерський (1073 р.), Новгородський (1079 р.) — відомі за згадками, але до наших часів не збереглися. Значною мірою вони ввійшли до складу Початкового, або Києво-Печерського зведення (1093 р.), з якого виникла «Повість минулих (времінних) літ». «Повість» було укладено близько 1110–1133 рр., імовірно, ченцем лаври преподобним Нестором. Окрім Києва та Новгорода найбільшими літописними центрами Русі були Галич, Володимир-Волинський, Чернігів, Переяслав Руський (тепер Переяслав-Хмельницький). З середини XII ст. зростає роль заснованих київськими князями у так званому Заліссі (місцевостях за смоленськими та брянськими лісами) міст Ростова, Суздаля, Володимира-на-Клязьмі, Переяслава-Заліського та ін. На початку XIII ст. значно зміцнюється і розбудовується Галицько-Волинське князівство. Тут складається Галицько-Волинський літопис. На відміну від більшості інших, він, скоріш за все, повністю написаний не монахами, а визначними дружинниками чи боярами і викладає події не за роками, а становить суцільну розповідь про історичні факти та подає життєписи окремих найбільш відомих руських князів.

Перші школи на Русі з'явилися за часів великого князя Володимира Святославовича (початок XI ст.). Він заснував школу «для дітей вищої чади» при Десятинній церкві. Проте ця та інші школи, що виникли згодом, поширювали елементарну грамотність не лише серед верхівки суспільства, але й серед його низів.

Крім грамоти у вузькому розумінні — вміння читати та писати — знали також елементарну математику. Новгородський диякон Кирик у 1136 році обчислив, скільки днів минуло від уявного «сотворіння світу». У «Руській правді» подано обрахунки приплоду худоби на сотні тисяч. Це значить, що знали 4 правила арифметики і дробі. Цифри позначались на письмі за допомогою літер зі спеціальними позначками.

Давньоруським книжникам були відомі не лише ті рослини й тварини, з якими вони стикалися повсякчасно. У писемних джерелах, що дійшли до нас, а почасти й в оповідях згадуються рослини, що не ростуть в наших кліматичних умовах — пальми, смоківниці тощо, і тварини, які не живуть в Східній Європі — лев, крокодил, кит, верблюд, скорпіон, слон, носоріг, мавпа, тюлень тощо.

Поступово розвиваються медичні знання. При дворі Володимира Мономаха був лікар — вірменин, який мав велику практику. У Києво-Печерському монастирі був лікар — Агапіт і коли вірменин не вилікував

Володимира Мономаха, той просив Агапіта приїхати до Чернігова. Лікував Агапіт «зіллям». У князя Святоші був лікар Петро Сурянин з Криму, він переїхав до Києва і там «лікував много».

Серед різних видів декоративно-ужиткового, ремесленно-прикладного мистецтва найбільше художнє значення мали *ювелірні вироби* давніх майстрів. Вони свідчать про високий рівень техніки обробки металів, різьблення по каменю та дереву, репрезентуючи водночас і розвиненість смаків русичів.

Народна мрія про надійну й міцну державу знаходила втілення у творах героїчного епосу (*бیلін*). Його напівлегендарні, напівміфічні герої — захисники рідної землі — були популярні серед населення всіх князівств, від півдня до півночі. Найбільшою любов'ю користувалися фольклорні твори про Вольгу та Микулу, Святогора, Вернигору, Прудивуса, Вирвидуба, Добриню, Микиту Кожум'яку, Альошу Поповича, Іллю Муромця.

У билинній постаті Володимира «Красне сонечко» злилися образи двох великих київських князів — Володимира I Святого, Володимира II Мономаха.

Музичним супроводом частіше за все служила гра на рожку, сопілці, гудку, гусях, бубні. В літописах згадуються насамперед як сигнальні інструменти сурми і роги. Бубном називали круглий або конусоподібний барабан. Сопелі — це дерев'яні духові інструменти. Гуслі складались із 5–6 струн, які натягувались на резонаторний ящик прямокутної, трапецієподібної або трикутної форми.

Переважна частина професійних виконавців, згуртувавшись у невеликі колективи, вела мандрівний спосіб життя, виступаючи в різних містах на ринковій площі (торжищі). Таких акторів називали *скоморохами*.

Переважна більшість мешканців давньоруських міст і сіл носили одяг, взуття і головні убори, виготовлені із місцевих матеріалів — льону, конопель, шкіри, хутра. Одяг шили із лляних, конопляних та вовняних тканин, які ткали у кожній оселі. Взуття виготовляли із шкіри великої рогатої худоби, коней, свиней, кіз. До складу костюмів усіх верств давньоруського суспільства входила *сорочка*, яку носили як смерд, так і князь. Чоловічі й жіночі сорочки у давньоруський час не відігравали ролі виключно білизни. В теплу пору року вони були одночасно і верхнім одягом. Чоловічі сорочки були короткими, до колін. Існувало два способи носити сорочку — «навипуск», підперезавши поясом, та заправленою у поясний одяг. Верхнім одягом чоловіків і жінок був також плащ. Давньоруські плащі являли собою прямокутне або квадратне полотнище, розмірами 1–1,5 x 1,5–2 м, зшите із кількох пілок тканини. Плащі накидали на плечі і застібали на правому плечі застібкою-фібулою або просто зав'язували. Вони закривали тільки половину верхньої частини тулуба, залишаючи вільною праву руку. Обов'язковою та функціонально необхідною складовою частиною у давньоруських чоловічих костюмах були пояси. До поясів кріпилася як зброя, так і інші необхідні речі — кресало, кремін, ніж, точильний брусок, гребінець. Нерідко ці речі носили в шкіряній сумці, яка теж кріпилася до пояса. Сумки, як і пояси,

прикрашалися бронзовими або срібними орнаментованими бляшками. Найбідніші носили лічками та постолі, які шили із шкіряної заготовки чотирикутної форми, згинаючи і зшиваючи її поверх стопи та на п'ятці. До ніг поршні і личаки поверх онуч кріпилися конопляними шнурами. Найбагатші мали чоботи. Чоловіки носили досить довге волосся, вуса дещо підстрижені й невеликі бороди. Поширеними були «шапки», які дуже різнилися відповідно до соціального статусу їх господаря. Як правило, дівчата ходили з непокритими головами, з розпущеним або заплетеним у коси волоссям, яке притримувала зв'язана на потилиці стрічка. Заміжні жінки пов'язували голову платками чи рушниками. Невід'ємною частиною чоловічих і жіночих костюмів були прикраси. Жінки прикрашалися скроневими кільцями та колтами. Найпоширенішою чоловічою прикрасою була *гривна*, її носили князі і бояри, нею нагороджували вірних слуг і дружинників.

Їли м'ясо дичини, а також яловичину(волоvinу), телятину, вепровину, баранину та ін. М'ясо варили в казані або пекли. Згадується також свиняче сало. За прикладом степовиків жилилися також кониною, хоч рідко. З домашньої й дикої птиці згадуються кури, гуси, голуби, лебеді, журавлі, тетереви, рябчики. Дуже багато вживали риби, якої була сила-силенна в озерах і ріках, крім того, релігійні канони приписували часті пости. Пили молоко коров'яче й овече. З молока робили сир, але про масло звісток не маємо. Споживали також яйця. Городини було тоді небагато: ріпа, часник, цибуля, може огірки, зі стручкових рослин горох, боб, сочевиця. Найдорожчою приправою була сіль, яку експортували із Західної Русі.

Культурний розвиток Київської Русі створив підґрунтя, на якому пізніше постали різноманітні у своїх проявах та самобутні за своїм характером культури українського, російського та білоруського народів.

Давньоруська держава залишила яскравий слід у світовій історії IX - XIII ст. її внесок до середньовічного політичного, економічного, суспільного й культурного життя був надзвичайно вагомим. Головне значення Давньоруської держави полягає в тому, що вона протягом п'яти століть історичного розвитку українського народу охоронила його від знищення і забезпечила розвиток державності, господарства, культури. Утримання держави було великим успіхом і результатом плідних державотворчих зусиль багатьох поколінь. Давньоруська держава створила підвалини для формування трьох східнослов'янських народностей, забезпечувала їх розвиток та налагодження соціально-економічних, політичних і культурних взаємовідносин між ними.